

Państwo a społeczeństwo w reżimie autorytarnym

Politologia, PUW 2008

Wojciech St. Mościbrodzki,

www.wojmos.com wojmos@wojmos.com

Wstęp: autorytaryzm

Autorytaryzm jest szeroką kategorią polityczną, obejmującą wiele typów państw. Reżimy autorytarne utrzymywały się w monarchiach (Arabia Saudyjska), europejskich państwach powojennych (Hiszpania, Portugalia), teokracjach (Watykan) czy juntach (Birma, Pakistan). Ten typ rządów bywa często – choć niesłusznie – mylony z totalitaryzmem. Dzieje się tak głównie z tego powodu, że oba systemy są zasadniczo antydemokratyczne, stawiają na apoteozę roli państwa¹ (przed społeczeństwem) i są przynajmniej podejrzliwe w stosunku do parlamentaryzmu² (pełni od głównie rolę fasadową). Klasyfikację utrudnia także fakt, że systemy autorytarne mogą przeradzać się w totalitaryzmy (rządziej – łagodnieć do demokracji) i odwrotnie. Oznacza to, że w pewnych momentach historii reżim może wykazywać cechy obu tych systemów. Ponadto, niektóre cechy (jak choćby głębokość i zakres kontroli państwa nad jednostką) nie są dyskretne i podlegają stopniowaniu. Oznacza to, że kwestia w którym miejscu rozpoczyna się kontrola totalitarna jest dyskusyjna. Przykładem może tu być Jugosławia za czasów Tito. Poluzowano wówczas nadzór nad gospodarką (m.in. wprowadzono – niespotykane w bloku sowieckim za czasów Stalina kryterium zysku ekonomicznego), utrzymując jednocześnie pełną kontrolę polityczną, połączoną z totalitarnymi represjami.

Zanim przejdziemy więc do omawiania stosunków państwo-społeczeństwo, warto porównać trzy najbardziej popularne formy rządzenia.

Sfera	Demokracja	Autorytaryzm	Totalitaryzm
Prymat	Społeczeństwo	Państwo	Państwo
Wartość	Indywidualizm, jednostka	Państwo, zbiorowość	Państwo, zbiorowość
Ideologia wiodąca	Brak	Raczej brak	Jedna i jednolita
Charakter ideologii	umiarkowana	Silna lewicowa (Wenezuela) lub prawicowa (Salazar)	Radykalna (ultralewicowa, albo ultrapravicowa)
Przykładowe ideologie wrogie	Totalitaryzm	Komunizm (Salazar), liberalizm (Chavez),	Demokracja, liberalizm (ZSRR), komunizm (III

¹ Pamiętajcie, że wrogowie Hiszpanii i cywilizacji chrześcijańskiej nie śpią. Czuwajcie zatem i Wy, i przedkładajcie najwyższy interes ojczyzny i ludu hiszpańskiego nad jakiegokolwiek plany osobiste. Musicie zdobywać sprawiedliwość społeczną i kulturę dla wszystkich ludzi zamieszkujących Hiszpanię i uczynić to swoim nadrzędnym celem. Zachowajcie jedność Hiszpanii, sławiąc w bogatej wielorakości jej regionów źródło jedności ojczyzny. – F. Franco

² „autorytarną można nazwać każdą formę ustrojową, w której przyznaje się wyższą pozycję innemu składnikowi władzy naczelnej niż parlament” - E. Nolte

		Anarchizm	Rzesza)
System partyjny	Rozwinięty wielopartyjny	Ograniczony, zwykle legalna opozycja koncesjonowana	Monopartia ³ , brak legalnej opozycji
Rządy oparte na	Konsensusie i grze wyborczej	Charyzmie jednostki	Sile (jednostki lub grupy)
Pluralizm	Tak	Czasami tolerowany, ograniczony	Nie
Władza	Zróznicowana	Personalna, zwykle indywidualna	Indywidualna lub kolektywna (wąska grupa)
Kontrola państwa nad jednostką	Bardzo ograniczona	W sprawach politycznych, ograniczona w pozostałych	Pełna
Represje	Brak	Średnie (skierowane tylko do przeciwników politycznych)	Pełne
Gospodarka	Liberalna, w niektórych państwach elementy państwa opiekuńczego (Szwecja)	Ograniczenie wolności w niektórych sferach (państwowe regulacje), ale raczej umiarkowanie liberalna ⁴	Centralnie planowana
Odporność ekonomii na kryzysy	Wysoka, za wyjątkiem kryzysów strukturalnych i globalnych	Średnia (wysoka w krótkim terminie)	Niewielka
Efektywność gospodarowania w długim okresie	Duża	Średnia	Mała
Przykłady kryzysu ekonomicznego	Kryzys dotcomów	Kryzys finansowy w Azji (choroba tygrysów)	Upadek ZSRR

Analizując powyższe różnice należy pamiętać także o lokalnych uwarunkowaniach historycznych i politycznych. Czym innym są bowiem daleko idące procedury kontroli władczej w krajach azjatyckich, a czym innym w Europie (wzorzec kulturowy!). Podobnie

³ Czasami, jak w przypadku Polski, realnie działający system monopartyjny jest maskowany przyzwoleniem na działanie niewielkich partii satelickich (ZSL, SD)

⁴ Niektóre systemy autorytarna wprowadzały nawet model liberalny (Pinochet), podczas gdy inne ograniczały swobody ekonomiczne (Salazar)

różnić się mogą od siebie typowe wojskowe systemy autorytarne (w których celem są często indywidualne zachcianki dyktatorów – o czym świadczą rozliczne dyktatury południowo- i latynoamerykańskie) i dyktatury okresu rozczarowania demokracją (Salazar, Franco, Piłsudski). Można też wskazać na głębokie różnice kulturowe pomiędzy autorytarnymi systemami lewicowymi (np. Wenezuela), a systemami prawicowymi (np. Hiszpania frankistowska). Oznacza to, że reżimy autorytarne są dość zróżnicowaną grupą ustrojową⁵.

Reasumując, można stwierdzić, że najsilniej klasyfikującymi cechami szczególnymi reżimów autokratycznych są: prymat państwa nad społeczeństwem, charyzmatyczna legitymizacja władzy i ograniczenie represji i kontroli na wybrane aspekty życia. Przeważnie też nie występuje (lub jest obecny w formie marginalnej) element szowinistyczny⁶.

Wizja państwa i społeczeństwa

W odróżnieniu od typowego podejścia demokratyczno-liberalnego, w modelu autorytarnym państwo nie jest jedynie narzędziem w rękach społeczeństwa. Co więcej – to państwo pełni rolę nadrzędną, stając się nierzadko wartością samą w sobie. W niektórych implementacjach, podejście to jest wsparte w warstwie kulturowej przez powoływanie się na cechy transcendentalne (państwo jest ostoją wartości, dziedzictwem, realizacją zasady ładu i harmonii) – dzieło się tak zwłaszcza w przypadkach autokracji konserwatywno-prawicowej. Warto zwrócić uwagę, że takie rozumienie wcale nie oznacza, że interes państwa jest przeciwny do interesu społeczeństwa (narodu). Przeciwnie – zwolennicy autokracji podkreślają, że władza powinna być sprawowana dla dobra mieszkańców⁷.

W odróżnieniu jednak od demokracji (w której dopuszczenie wszystkich do władzy oznacza, że sprawują ją również osoby kompletnie się do tego nie nadające), w systemach autokratycznych ster rządów przypada jedynie kompetentnym⁸. W tym przypadku idea ładu i porządku znajduje realizację w konkretnej osobie – jest nią wódz, lider polityczny lub głowa państwa. Mamy więc tu do czynienia z autorytetem zbudowanym na wyjątkowych cechach osobowościowych, charyzmie oraz „efektywności zarządzania politycznego” (czasami podbudowanymi jeszcze wartościami moralnymi).

Nawiasem mówiąc, takie rozumienie roli państwa jest dalekim echem przeddemokratycznej (a ściślej: przedoświeceniowej) koncepcji, w myśl której państwo było optymalnym sposobem życia społeczeństwa, nierzadko będąc odbiciem boskiej lub kosmicznej harmonii idealnej. W myśl tej koncepcji władca stawał się wywyższonym namiestnikiem i realizatorem koncepcji ładu na ziemi. W odróżnieniu jednak od monarchii w typowym nowożytnym państwie autorytarnym władca nie jest legitymizowany przez boskie wskazanie, a przez własne przymioty⁹.

⁵ O słuszności tej tezy świadczy fakt, że zaliczyć tu można zarówno autokracje o istotnym czynniku religijnym (Portugalia, Grecja, Austria) i ateistycznym (Argentyna, Turcja); militarne (Turcja) i cywilne (Austria, Portugalia) itp.

⁶ „Obcą jest nam wszelka nienawiść plemienna i narodowościowa. Bojownicy wolności wszystkich krajów i narodów są naszymi braćmi. Umiemy hołd oddać wszelkiej wielkiej myśli, w jakimkolwiek języku się zrodziła, umiemy uczcić wszelkiego poetę i myśliciela, jakkolwiek naród go wydał.” – J. Piłsudski

⁷ „Nic przeciwko narodowi, wszystko dla narodu” - Salazar

⁸ „Nie jestem demokratą, więc ludem nie pogardzam” - Georges Sorel

⁹ Wykazane zwykle w okresie poprzednim: rola zwycięskiego wodza (Piłsudski, Horthy, Laidoner), protektora (Franco, Pinochet) lub reformatora (Salazar)

Warto także zauważyć, że niewątpliwy rozkwit systemów autorytarnych po I i II wojnie światowej był wynikiem realnych problemów, na które natknęła się demokracja¹⁰. W przypadku okresu międzywojennego kluczowe znaczenie miała słabość demokracji wobec ruchów nacjonalistycznych, komunistycznych i anarchistycznych, zaś po 1945 roku – problemy ekonomiczne (powojenna recesja, kryzysy finansowe etc.). Zwracano także uwagę, że liberalny model polityczny nie realizuje interesu narodu, bowiem przekazuje ster władzy w ręce klasą dyskutującą (określenie J. Donoso Cortésa), nieefektywnej i nieskutecznej.

Interesująca jest też rola społeczeństwa w autorytarnej wersji państwa. Jest to bowiem grupa, której naczelną zasadą jest (lub powinien być) solidaryzm. Oznacza to, że współpracująca w oparciu o normy etyczne zbiorowość jest czymś więcej niż suma tworzących ją jednostek. W autorytarnych reżimach konserwatywnych podkreślano także znaczenie rodziny (nawiązanie do wartości chrześcijańskich) – a w przypadkach lewicowych istotną rolę pełnił korporacjonizm. Społeczeństwo jest więc inaczej rozumiane niż w ujęciu demokratycznym (w którym jest sumą indywidualnych wolności wszystkich jego członków) i w ujęciu totalitarnym, w którym jest masą (podzieloną najczęściej na kategorie wielkich, skonfliktowanych klas lub ras).

Istniejące w praktyce społeczeństwo nie jest więc doskonałe (bo doskonałe nie są jednostki). W związku z powyższym, rolą państwa jest takie kierowanie zbiorowością, aby wyeliminować ryzyko zachowań niewłaściwych, a jednocześnie stymulować te obszary, które współgrają z wizją harmonijnej współpracy ludzi w celu wytworzenia lepszej całości (tu wiele europejskich systemów autokratycznych posługiwało się podejściem, które dziś określamy jako społeczna nauka kościoła). Pozostałe obszary (np. sfera kultury) często pozostają poza obszarem zainteresowania władzy (oczywiście o ile nie wpływają negatywnie na inne sfery).

W ten sposób wizja społeczeństwa w systemie autorytarnym stanowi pewien model pośredni pomiędzy czystą demokracją (w której państwo nie powinno ograniczać swobody ludzi, z uwagi na prymat wolności indywidualnej), a czystym totalitaryzmem (w którym państwo musi kontrolować wszystkie aspekty życia człowieka).

Reasumując: społeczeństwo w myśl modelu autorytarne powinno być podporządkowane organizacji państwowej, ponieważ jest to optymalna forma rządów, zapewniająca największą możliwą użyteczność dla całego narodu¹¹. Na czele państwa stać powinna osoba najbardziej predestynowana do rządzenia ze względu na cechy indywidualne. Oznacza to jednocześnie, że dopuszczalna jest głęboka ingerencja władz w sprawy obywateli, ponieważ działania takie są wykonywane dla dobra społeczeństwa – ale ingerencja ta jest ograniczana jedynie do niezbędnych spraw. Co więcej – w odróżnieniu od ustroju totalitarnego niejednokrotnie społeczeństwa istotnie przez długi czas autentycznie popierały swoich przywódców (Piłsudski!).

Wymiar polityczny

Podstawową cechą charakterystyczną systemu autorytarne, różnicującą go od totalitaryzmu jest brak jednolitej monopartii. Z drugiej strony, reżimy autorytarne krytykując demokrację za przesadne rozdyskutowanie i anarchizację życia politycznego nie dopuszczają do pełnych swobód politycznych. W rezultacie mamy najczęściej do

¹⁰ „Jesteśmy przeciwnikami demokracji właśnie dlatego, że nasza demokracja, opierająca się pozornie na ludzie i mająca go reprezentować, posunęła swój cynizm do tego, że przypominała o nim jedynie w okresie wyborów. My zaś pragniemy podnieść lud, wykształcić go, opiekować się nim i wyrwać go z niewoli plutokracji” – A. Salazar

¹¹ rządy autorytarne są więc próbą powstrzymania upadku państwa chylącego się w stronę anarchii i przedspołecznego "stanu natury" (w ujęciu Hobbesa).

czynienia z tolerowaniem pewnej opozycji, ale ramy tej tolerancji są różne w zależności od konkretnego przypadku. I tak, za czasów Piłsudskiego w Polsce występował klasyczny system wielopartyjny, choć władza najróżniejszymi środkami ograniczała działania obozu antysanacyjnego (ostatecznością była oczywiście Bereza Kartuska). Na pewną dowolność w zakładaniu ugrupowań politycznych pozwalał także Salazar, ale już u Franco zakładanie partii politycznych było prawnie zakazane. Tego ostatniego przypadku nie można jednak uznać za totalitaryzm, choćby dlatego, że zapewniona (i zagwarantowana konstytucyjnie) była wolność zrzeszania się w organizacjach innych niż polityczne. Podobne ograniczenia życia politycznego wprowadzone były w Grecji pod przewodnictwem Papadopolosa, czy Abacha w Nigerii.

Interesujące w sferze politycznej są także zależności pomiędzy społeczeństwem a armią. W typowych autorytarnych rządach militarnych junt brak jest cywilnej kontroli nad wojskiem – co więcej, to rząd (władza cywilna) de facto odpowiada przed generałami (działo się tak w większości junt afrykańskich). Z drugiej strony, możliwa jest również sytuacja odwrotna – Salazar, wyniesiony do władzy przez przewrót wojskowy, w ostatecznym rozrachunku zmajoryzował jednak armię tworząc silny ośrodek władzy cywilnej.

Warto także wspomnieć o dużej grupie państw autorytarnych, w których obowiązuje ścisła kontrola polityczna bliska nawet ideom totalitarnym (choć nie we wszystkich aspektach), ale w pozostałych kwestiach dopuszcza się znaczny stopień wolności. Do grupy tej zaliczyć można Arabię Saudyjską i... Watykan.

Interesujące, że większość liderów państw autorytarnych zdawała sobie sprawę, że przekroczenie pewnych granic łatwo może doprowadzić do wynaturzenia. I tak, A. Salazar powiedział wyraźnie: „Dyktatura nasza jest pokrewna dyktaturze faszystowskiej przez wzmocnienie władzy, wojnę z niektórymi zasadami demokracji, przez swój charakter narodowy i społeczne zainteresowania. Różnica polega na sposobach postępowania w dziedzinie odrodzenia. Dyktatura faszystowska ciąży ku pogańskiemu cezaryzmowi, ku nowemu państwu, które nie zna granic natury prawnej, czy moralnej i zmierza do celu, łamiąc wszelkie przeszkody, nie żywiąc żadnych skrupułów (...). Nowe państwo portugalskie, przeciwnie, liczy się z pewnymi granicami natury moralnej, które są jakby sygnałami ostrzegawczymi, w jego reformatorskiej akcji”.

Reasumując, w sferze politycznej społeczeństwo ma pewien - mniejszy lub większy (w zależności od państwa) - obszar swobody. Dopuszcza się jednak najczęściej pewien opozycyjny margines i pozwala na ograniczoną debatę. Władza generalnie powstrzymuje się od represjonowania, z wyjątkiem tych grup, które otwarcie podważają jej legitymizację. Wpływ społeczeństwa na władzę jest jednak minimalny.

Wymiar społeczno-ekonomiczny

Totalitaryzm i liberalna demokracja stoją w kwestiach ekonomicznych na krańcowo różnych stanowiskach. Ten pierwszy zakłada, że jedyny efektywny i sprawiedliwy model ekonomiczny polega na zapewnieniu omnipotencji państwa. Jedynie władza – planując strategicznie - może odpowiednio organizować podział dóbr i jednocześnie zapobiegać kataklizmom gospodarczym. Z kolei podejście liberalne uznaje, że każdy człowiek ma prawo do planowania swojej przyszłości i że z prawem tym nierozzerwalnie związane jest prawo do ryzyka.

Większość ustrojów autorytarnych odrzuca obie te drogi, co zresztą wprost wynika z wizji społeczeństwa solidarnego. Według tego podejścia, demokratyczno-liberalne wzorce nie sprawdzają się, ponieważ stymulują rozwój różnic społecznych (ci, którym się udało – szybko pomnażają swój majątek i mogą ryzykować więcej), przyczyniają się do rozpadu więzi międzyludzkich (konkurencja każdego z każdym), tworzą obszary biedy i nie są odporne na pojawiające się egzogenicznie kryzysy. W dodatku, postępująca liberalizacja (obecnie również globalizacja) sprzyja tworzeniu się karteli i monopoli, które są szkodliwe gospodarczo i społecznie. Gospodarka rynkowa pozbawiona elementów sterowania

utrudnia także rozwiązywanie problemów społecznych grup, które są słabiej przystosowane i przygotowane do rywalizacji na wolnym rynku.

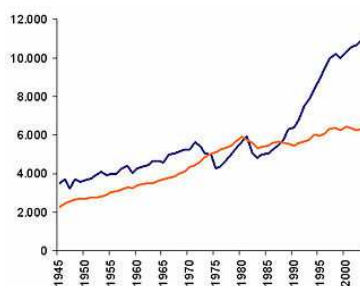
Z kolei totalitaryzm i jego gospodarka centralnie sterowana popełnia inny zasadniczy błąd. Gospodarka planowa miała być odpowiedzią na kapitalistyczny „błąd powszechny”, który popełniają codziennie drobne przedsiębiorstwa. Błąd taki wynika ze złej oceny sytuacji przez właściciela środków produkcji – i jest odpowiedzialny za codzienne bankructwa i przejęcia firm. Jego rozwiązaniem miało być zarządzanie centralne – z tym, że jak się okazało, ośrodek centralny jest tak samo podatny na „błądzenie”, jak drobny przedsiębiorca (bo jest tak samo „ludzki”). Problem w tym, że błąd na szczeblu centralnym nie oznacza załamania sytuacji jednej firmy – ale całego państwa (co więcej, płacą za niego wszyscy – a więc również i ci, którzy „dobrze wypełniają” swój „obowiązek dobrego planowania”). Najlepszym przykładem słuszności tego twierdzenia były katastrofalne błędy państw socjalistycznych – jak choćby nieracjonalne inwestowanie w tracący na znaczeniu przemysł ciężki.

Kolejnym zarzutem w stronę gospodarki centralnie planowanej jest odmiotowanie człowieka na rzecz zbiorowości lub klasy. O ile w zupełnie pozbawionej kontroli gospodarce rynkowej najważniejszą wartością staje się zysk, o tyle w totalitarnej gospodarce – jest nim populacja *en masse*. Wiąże się to jednak z utratą wrażliwości na los pojedynczego człowieka i jego rodziny.

W ten sposób okazuje się, że konieczne jest poszukiwanie „trzeciej drogi” – która uwzględnia zarówno potrzeby człowieka, jak i narodu. Powinna ona ograniczać zjawiska szkodliwe (jak monopolizacja), promować wartościowe (takie jak solidaryzm społeczny).

W ten sposób reżimy autorytarne takie jak państwo Salazara, Franco, czy Papadopoulosa starały się generalnie utrzymywać wolność ekonomiczną, przy zachowaniu pewnych reguł. Co ciekawe, korporacjonistyczne reformy Salazara były bardzo wyraźnie oparte o oficjalną społeczną naukę kościoła – władza otwarcie powoływała się na encykliki *Rerum Novarum* i *Quadragesimo Anno*.

Z drugiej strony, jak już wcześniej wskazano, reżimy autorytarne są grupą szalenie zróżnicowaną. Jednym z najbardziej znanych przedstawicieli tej grupy jest oczywiście dyktatura Pinocheta. Wprowadziła ona bardzo liberalny system gospodarczy¹², który przez Milтона Friedmana został nawet określony mianem „rynkowego cudu”.

PKB Chile na tle PKB regionu (wartość per capita), za: wikipedia

Ocena tego modelu nie jest jednak prosta. Krytycy zwracają uwagę, że Chile w okresie Pinocheta rozwijało się skokowo i że nie odbiegało średnio od trendu regionalnego. Z drugiej jednak strony, wykształcone w tym okresie fundamenty gospodarcze stanowią niewątpliwą bazę „chilijskiego cudu” pod koniec XX w.

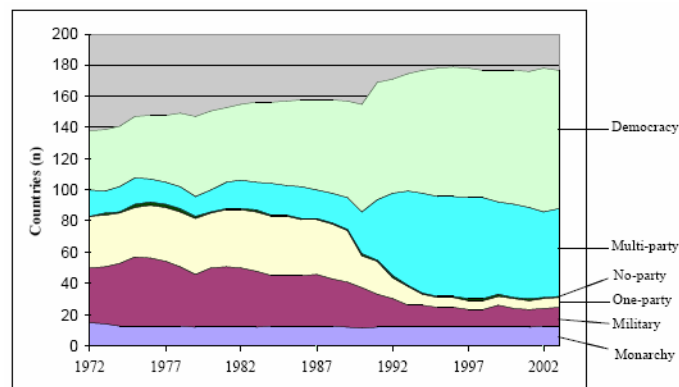
¹² Zwany *El Ladrillo* (budowa z cegieł). Plan ten obejmował pełną prywatyzację (obejmowała ona cały przemysł, a nawet system emerytalny), zniesienie barier celnych itp.

Reasumując, państwa autorytarne generalnie uznają, że sfera działalności gospodarczej jest wyłączona spod bezpośredniej kontroli i regulacji państwa. Przyjęta koncepcja społeczeństwa sprawia jednak, że dopuszczalne są mechanizmy promowania współpracy dla dobra grupy/narodu/społeczeństwa – mają one jednak raczej charakter tworzenia odpowiedniego środowiska ekonomicznego niż bezpośredniej gospodarki sterowanej centralnie.

Wymiar prawny

W kontekście prawny zwracają uwagę dwa elementy. Pierwszym z nich jest sposób przejścia i legalizacji władzy na gruncie prawnym. Drugi to rola systemu prawnego w kształtowaniu stosunków państwo-obywatel.

Jeśli chodzi o pierwszy aspekt, trzeba zwrócić uwagę, że w wielu państwach w drugiej połowie XX w. doszło do obniżenia autorytetu władzy parlamentarnej. Działo się to przeważnie w obliczu rozdrobnienia systemu wielopartyjnego i narastających spięć społecznych, czemu niewątpliwie sprzyjała polaryzacja geopolityki. W dodatku wystąpiły objawy przedłużającego się spowolnienia gospodarczego, a reformy liberalne okazały się prowadzić jedynie do wzrostu bezrobocia - w efekcie czego społeczeństwa czuły się nierzadko poważnie zagrożone pod względem ekonomicznym. Takie okoliczności sprzyjały zapotrzebowaniu na „rządy silnej ręki”. Podobne tendencje pojawiły się zresztą także w sferze ekonomicznej – triumfy święciła interwencjonistyczna doktryna Keynesa. Widać to zresztą na wykresie pokazującym liczbę reżimów wg rodzaju:

Zmiana popularności reżimów w czasie za:

W ten sposób, przed zwolennikami rządów autorytarnych otworzyła się interesująca droga – zamach stanu, w mniejszym lub większym stopniu wsparty poparciem opinii publicznej. Tą drogą do władzy doszli m.in. Piłsudski, Pinochet, Papadopoulos, Reza Chan czy Salazar (ten ostatni uzyskał władzę dzięki przekazaniu jej przez zwycięskich generałów).

Z kolei jeśli chodzi o system wymiaru sprawiedliwości w państwach autorytarnych, to przeważnie jest on uzależniony od władzy centralnej (co oczywiście obniża pozycję jednostki w ewentualnym sporze prawnym z państwem), ale zależność ta nie jest tak silna jak w przypadku totalitaryzmu. W Polsce doskonałym przykładem jest proces brzeski – ale podobne wydarzenia można było zaobserwować z większości państw. Warto jednak podkreślić, że tego typu represje prawne dotyczyły zwykle jedynie otwartemu występowaniu przeciw autorytetowi władzy – pozycja jednostki w konflikcie z państwem w sprawach gospodarczych, czy kulturowych była nierzadko dość mocna.

Bibliografia

[1] Hadenius A., Teorell J. AUTHORITARIAN REGIMES: STABILITY, CHANGE, AND PATHWAYS TO DEMOCRACY, 1972–2003

<http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/331.pdf>

[2] Kalathil S. Internet and state control In Authoritarian Regimes,

http://www.firstmonday.org/issues/issue6_8/kalathil/

[3] Jacek Bartyzel Autorytaryzm,

<http://haggard.w.interia.pl/autorytaryzm.html>

[4] Ferro A, Dyktator współczesnej Portugalii - Salazar

[5] António de Oliveira Salazar

<http://www.dictatorofthefmonth.com/Salazar/Jan2007SalazarEN.htm>

[6] Economic history of Chile

[http://en.wikipedia.org/wiki/Economic_history_of_Chile_\(1973-1990\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Economic_history_of_Chile_(1973-1990))

[7] Authoritarianism

<http://en.wikipedia.org/wiki/Authoritarianism>

[8] skrypty i materiały PUW

[9] Public Opinion and Authoritarian Regimes

<http://publicsphere.worldbank.org/public-opinion-and-authoritarian-regimes>

[10] Perinova M. Civil Society in Authoritarian Regime

http://theses.lub.lu.se/archive/2005/05/23/1116839547-15844-327/thesis_of_Marie_Perinova.PDF